

A Dataset of Human Relations in the Qur'an as a Platform for Interdisciplinary Qur'anic Studies

Zahra Azizi

MSc. in Quranic Science, Interdisciplinary Quranic Studies Research Institute, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. E-mail: zahra.azizi1394@gmail.com

Farzaneh Rohani Mashhadi

*Corresponding author, Assistant Professor, Interdisciplinary Quranic Studies Research Institute, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. E-mail: f_rohani@sbu.ac.ir

Alireza Talebpour

Associate Professor, Department of Computer Engineering and Science, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. E-mail: talebpour@sbu.ac.ir

Mostafa Moradi

Assistant Professor, Interdisciplinary Quranic Studies Research Institute, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. E-mail: m_moradi@sbu.ac.ir

Abstract

Objective: In humanities studies, researchers use Qur'anic verses as a data source for various purposes. Sometimes, from a religious perspective, they consider the Qur'an as the most important source of research and believe that the Qur'an as a heavenly book contains instructions that provide a kind of lifestyle to guide people to happiness and salvation in this world and the hereafter. Therefore, they refer to the Qur'an as a divine source and try to obtain their foundations and frameworks from the Qur'an and accommodate their solutions and ideas with it. Another group believes that humanities should be extracted from the Qur'an, and they speak of Qur'an-based humanities. In any case, considering the importance of the text of the Qur'an for conducting human sciences studies, the purpose of this research is to facilitate the first step of such researches; It means, firstly, to extract all the verses needed for studying human relations from the Qur'an; Secondly, by determining the basic characteristics of human relations, it provides the possibility of categorizing and listing these verses in various ways, according to the goals of the researcher.

Methodology: In the current research, the verses of the Qur'an were examined one by one with the descriptive-analytical method, and with the help of several contemporary commentaries, the verses that contained mutual human relations were extracted and recorded as a row in an Excel file; Also, the basic characteristics of these relationships, such as the first party and the second party, the type, the Qur'anic recommendations in this type and the basic areas with six titles

(religious, social, family, economic, political and scientific), have been determined for each relationship. As a result, all the verses containing human relations have been counted and ten characteristics have been identified for these verses.

Findings: As a result, 2295 verses were extracted from all the verses of the Holy Qur'an, in a form of dataset, which contain 3586 relationships. Researchers who want to do research in the Qur'an from various legal, ethical, political, economic, educational, and other aspects will find all the verses they want by using this dataset. In this article, this dataset - archived on Shahid Beheshti University's website - is introduced as a form of information service.

Conclusion: More than one-third of the verses of the Qur'an speak of mutual human relations, and these relations have an amazing variety, so that the possibility of interdisciplinary study of the Qur'an and human sciences is available in all its main branches.

Keywords: Qur'anic Datasets, Mutual Human Relations in the Qur'an, Qur'an-Based Humanities

Article type: Research

How to cite:

Azizi, Z., Rohani Mashhadi, F., Talebpour, A., & Moradi, M. (2023). A Dataset of Human Relations in the Qur'an as a Platform for Interdisciplinary Qur'anic Studies. *Library and Information Sciences*, 26(1), 45-66.

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 16/08/2022

Received in revised form: 21/09/2022

Accepted: 18/10/2022

Available online: 01/07/2023

Publisher: Central Library of Astan Quds Razavi
Library and Information Sciences, 2023, Vol. 26, No. 1, pp. 45-66.

© The author(s)

مجموعه داده روابط انسانی و بسترسازی برای مطالعات میان رشته‌ای قرآن

زهرا عزیزی

دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن-اعجاز، پژوهشکده مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: zahra.azizi1394@gmail.com

فرزانه روحانی مشهدی

*نویسنده مسئول، استادیار پژوهشکده مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: f_rohani@sbu.ac.ir

علیرضا طالب‌پور

دانشیار پژوهشکده کامپیوتر، گروه هوش مصنوعی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: talebpour@sbu.ac.ir

مصطفی مرادی

استادیار پژوهشکده مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: m_moradi@sbu.ac.ir

چکیده

هدف: هدف از این پژوهش، استخراج انواع رابطه‌های انسانی، شرایط آن و توصیه‌های ناظر به آن در قرآن به عنوان منبع دستورات الهی است.
روش: در پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی آیات قرآن یک به یک بررسی شده و با کمک چند مجموعه تفسیری معاصر، آیتی که حاوی روابط دوسویه انسانی بوده، استخراج و در فایل اکسل به عنوان یک ردیف ثبت شده است؛ همچنین ویژگی‌های اساسی این روابط مانند طرف اول و طرف دوم، نوع، توصیه‌های قرآنی در این نوع و حوزه اساسی با شش عنوان (اعتقادی، اجتماعی، خانوادگی، اقتصادی، سیاسی و علمی)، برای هر رابطه تعیین شده است. در نتیجه تمام آیات حاوی روابط انسانی احصاء شده و ده ویژگی برای این آیات مشخص شده است.
یافته: در نهایت مجموعه داده‌ای ارائه شد که حاوی ۲۲۹۵ آیه از کل آیات قرآن کریم و ۳۵۸۶ رابطه انسانی است. پژوهشگرانی که از جنبه‌های گوناگون حقوقی، اخلاقی، سیاسی، اقتصادی، تربیتی و موارد دیگر می‌خواهند در قرآن پژوهش کنند، با استفاده از این مجموعه داده به تمام آیات مورد نظر خود دست خواهند یافت. در این مقاله این مجموعه داده -آرشیو شده در سایت دانشگاه شهید بهشتی- به عنوان یک شکل از خدمات اطلاعاتی معرفی می‌شود.
نتیجه‌گیری: بیش از یک سوم آیات قرآن از روابط دوسویه انسانی سخن گفته و این روابط از تنوع چشمگیری برخوردار است. به گونه‌ای که امکان مطالعه میان‌رشته‌ای قرآن و علوم انسانی در همه شاخه‌های اصلی آن فراهم است.

کلیدواژه‌ها: مجموعه داده‌های قرآنی، روابط دوسویه انسانی در قرآن، علوم انسانی قرآن بنیان

نوع مقاله: پژوهشی

استناد:

عزیزی، زهرا؛ روحانی مشهدی، فرزانه؛ طالب پور، علیرضا؛ مرادی، مصطفی (۱۴۰۲). مجموعه داده روابط انسانی و بسترسازی برای مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن.

کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۱(۱)۲۶، ۴۵-۶۶.

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۹/۶ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۱/۱۰/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۴/۱۰

ناشر: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۱۴۰۲، دوره ۲۶، شماره ۱، شماره پیاپی ۱۰۱، صص. ۴۵-۶۶.

© نویسندگان

مقدمه

حکمت بیان روابط بین انسان‌ها در قرآن، نظام بخشیدن به آن و تحقق تربیت افراد بشر در شئون مختلف است که هدف آن تضمین سعادت دنیا و آخرت افراد بشر است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۲، ص. ۵۸۸). یک بخش مهم از مطالعات علوم انسانی نیز ناظر به تعامل‌های انسانی و روابط دوسویه انسانی است که از منظر حقوق، اخلاق، اقتصاد، سیاست، روابط بین‌الملل و رشته‌های دیگر قابل بررسی است و گاه لازم است برای حل مسائل مربوط به روابط انسانی از رویکردی تلفیقی و از منظر چندین رشته به مسئله پرداخته شود. مطالعات میان‌رشته‌ای یکی از اساسی‌ترین روش‌های پژوهش برای حل مسائل چندتباری شمرده می‌شود و بسیاری از مسائل زندگی انسانی در جهان معاصر از این دست است (درزی، قراملکی و پهلوان، ۱۳۹۲).

علاوه بر این پژوهشگران در تحقیقات علوم انسانی با اهداف گوناگون به عنوان یک منبع داده از آیات قرآن استفاده می‌کنند. گاه با نگاهی درون دینی قرآن را مهم‌ترین منبع پژوهش دانسته و برآنند که قرآن به عنوان کتابی آسمانی حاوی دستورالعمل‌هایی است که نوعی سبک زندگی ارائه می‌دهد تا انسان‌ها را به سعادت و رستگاری در دنیا و آخرت رهنمون شود. از این رو به نصّ قرآن به عنوان منبعی الهی رجوع نموده و سعی دارند تا مبانی و چارچوب‌های خود را از قرآن اخذ نموده و راهکارها و نظریات خود را با آن سازش دهند (علوی‌مهر، ۱۳۹۶، ص. ۷۷). گروهی دیگر فراتر از این معتقدند که اساساً علوم انسانی باید صرفاً از قرآن استخراج شود و از علوم انسانی قرآن‌بنیان سخن می‌گویند (رضایی‌اصفهانی، ۱۳۹۶، ص. ۳۳).

به هر روی با توجه به اهمیت نصّ قرآن برای انجام مطالعات علوم انسانی، مسئله این پژوهش آن است که گام اول این دست پژوهش‌ها را تسهیل کند؛ یعنی اولاً همه آیات مورد نیاز برای مطالعه روابط انسانی را از قرآن استخراج کند؛ ثانیاً با تعیین ویژگی‌های اساسی در روابط انسانی، امکان دسته‌بندی و فهرست‌سازی از این آیات را به صورت‌های متنوع و متناسب با اهداف پژوهشگر فراهم سازد. در نتیجه پژوهشگرانی که از این خدمت اطلاعاتی استفاده کنند، با صرف زمانی کوتاه می‌توانند نصوص قرآنی مورد نیاز خود را استخراج نموده و هیچ آیه مرتبط با موضوع و مسئله پژوهش خود را از دست ندهند. در نتیجه نقصی که اکنون در بسیاری از پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن مشاهده می‌شود، یعنی استفاده گزینشی از آیات و یا رجوع ناقص به قرآن با استفاده از دستاورد این پژوهش، حداقل در حوزه روابط دوسویه انسانی، رفع خواهد شد. شایان ذکر است، این مجموعه‌داده علاوه بر کاربرد دستی که توضیح داده شد، می‌تواند به عنوان ورودی کارهای رایانشی روی متن قرآن مورد استفاده قرار بگیرد.

اکنون لازم است، اصطلاحات خاص که در این مقاله به کار رفته تعریف شود.

مجموعه‌داده^۱

به داده‌هایی گفته می‌شود که با موضوع، ویژگی‌های مشخص و یکسان جهت انجام پژوهش‌ها و پروژه‌های مربوط به علم داده، جهت کسب دانش از داده‌ها استفاده می‌شود. گاهی مجموعه‌داده‌ها به این شکل به وجود می‌آیند که پژوهشگران در یک حوزه‌ای از پژوهش شروع به جمع‌آوری داده می‌کنند تا در آن حوزه پژوهشگران دیگر به راحتی بتوانند کار آن‌ها را گسترش دهند. همچنین باید این مجموعه‌داده را در اختیار عموم قرار دهند. اغلب مجموعه‌داده‌ها مربوط به محتویات یک جدول پایگاه داده تک یا یک ماتریس داده‌های یکپارچه است که هر ستون جدول یک متغیر خاص را نشان می‌دهد و هر ردیف مربوط به یک عضو داده شده از مجموعه‌داده‌های مورد پرسش است. در این پژوهش هر ردیف حاوی یک رابطه دوسویه انسانی است و ستون‌ها ویژگی‌های این رابطه را دربردارد.

رابطه دو سویه انسانی

هر نوع رابطه اعم از گفتگو یا هر نوع فعلی که بین دو طرف انسانی واقع شده، رابطه دو سویه انسانی شمرده شده است بدین مضمون که تمامی تعاملاتی که بین یک یا چند انسان با یک یا چند انسان دیگر صورت پذیرفته، مد نظر قرار گرفته است. به عنوان مثال‌هایی از رابطه دوسویه می‌توان به این موارد اشاره نمود: گفتگو، دعوت، جنگ، معامله، انفاق، حسد، ریا، درخواست، کمک و موارد دیگر که شخصی با شخص یا اشخاص دیگر داشته چه حالتی درونی نسبت به طرف دوم باشد و چه کلام یا فعلی را نمایانگر باشد. بر اساس مشخصه فوق، هر آیه که حاوی رابطه دوسویه انسانی بوده استخراج شده و سپس نوع آن مشخص شده است.

نوع رابطه دو سویه انسانی

موضوع تعامل بین دو طرف انسانی معادل ویژگی «نوع رابطه» است؛ مانند تشویق به عملی، وفای به عهد، تعاون و همکاری، اطعام، انفاق، معاشرت به نیکی، صلح و سازش، همچنین منع از رفتاری، نفاق، حسد، اتهام دروغ، استهزاء، ایجاد فتنه و فساد، عدم تعدی حتی در جنگ و ... یا رعایت حقوق افراد، حفظ اسرار، پرداخت مهریه، پرداخت نفقه، سهم ارث، عدم تصرف در اموال غیر و بسیاری از موارد دیگر. در واقع همان مشخصه‌ای که به تشخیص رابطه انسانی کمک نمود، نوع رابطه را هم مشخص می‌کند و به عنوان یک ویژگی در یک ستون از مجموعه‌داده وارد می‌شود.

پیشینه پژوهش

همان‌طور که ذکر شد، مسئله پژوهش ارائه خدمت اطلاعاتی به پژوهشگران علوم انسانی است که با اهداف گوناگون نیاز دارند، نصوص قرآن درباره روابط انسانی را مطالعه کنند. در حال حاضر هیچ پژوهشی مشابه «مجموعه داده روابط دوسویه انسانی» را تهیه نکرده است؛ اما می‌توان ایجاد پیکره^۱ های گوناگون قرآنی را پیشینه این پژوهش قلمداد نمود که داده‌های قرآنی را عمده‌تاً برای مطالعات زبان‌شناسی برچسب‌زنی کرده است؛ مانند: پیکره قرآنی فرقان^۲. در تهیه پیکره‌های قرآنی عموماً به ساختار و الفاظ متن قرآن توجه می‌شود، ولی برای ارائه اطلاعات مربوط به محتوا و مفاهیم قرآنی از مجموعه داده بیشتر استفاده می‌شود. برای نمونه می‌توان به مجموعه داده ترجمه‌های قرآنی با عنوان «قرآن عزیز»^۳ و مجموعه داده آیات زیست محیطی قرآن اشاره نمود (جبلی و روحانی، ۱۳۹۹).

از جنبه دیگر، مطالعات علوم انسانی اسلامی پیشینه این پژوهش شمرده می‌شود؛ زیرا در این دست مطالعات به آیات قرآنی درباره روابط انسانی مراجعه می‌شود. بررسی چنین پژوهش‌هایی می‌تواند نقص بسیاری از آن‌ها را در احصاء آیات مربوطه آشکار کند و اهمیت پژوهش پیش رو در انجام کارهای آتی را نشان دهد.

کتاب‌های زیر نمونه‌هایی از این دست پژوهش‌هاست:

کتاب «قرآن و علوم انسانی» به نقش روابط خانوادگی و اجتماعی در بهداشت روان انسان پرداخته است (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۱).

کتاب «روابط اجتماعی از نگاه قرآن» تألیف عبدالهادی مسعودی که آثار روابط اجتماعی را در ده دسته به عنوان اصول حاکم بر روابط اجتماعی با استناد به آیات قرآن ارائه نموده است (مسعودی، ۱۳۹۳).

کتاب «روابط خانوادگی از منظر تفسیر المیزان» نحوه تشکیل خانواده، نحوه سرپرستی و مسئولیت‌های اعضاء و حقوق افراد خانواده نسبت به یکدیگر را در قرآن مورد بررسی قرار داده است (بروجردی علوی، اشرفی، رزمیان، ۱۳۹۳).

کتاب «همزیستی مسالمت‌آمیز انسان از دیدگاه قرآن و نظام بین‌المللی حقوق بشر» آموزه‌های قرآنی و نظام بین‌المللی حقوق بشر را مقایسه نموده است (موحدی ساوجی، ۱۳۹۳).

از جمله مقالات متعدد دیگر نگارش شده که هر یک روابط انسانی در قرآن را در حوزه خاصی مورد پژوهش قرار داده‌اند، عبارتند از:

1. corpus

2. <http://wtlab.um.ac.ir/linkdata/quran/ontology.html>

3. <https://bigdata-ir.com/> دیتا-ست-آیات-قرآن-عزیز

«مرزها و اصول روابط خانواده در قرآن» (سقای بی ریا، ۱۳۷۱)، «اصول سیاست خارجی در قرآن» (سجادی، ۱۳۸۰)، «قرآن و بازتاب تربیتی روابط چهارگانه انسان» (سجادی، ۱۳۸۸)، «اصل همزیستی مسالمت‌آمیز با غیرمسلمانان در اسلام» (امینی، ۱۳۹۰)، «راهکارهای قرآن برای رونق اقتصادی» (عبداللهی عابد و قبادی، ۱۳۹۳)، «تأثیر قرآن بر روابط اجتماعی در اندیشه مفسران» (نجفی، ۱۳۹۶) و نمونه‌های متعدد دیگر که هر یک منحصرأً به بعد خاصی از روابط انسانی پرداخته‌اند.

در واقع هر یک از این پژوهش‌ها با تکیه بر آیات ناظر به یک دست از موضوعات علوم انسانی سخن گفته‌اند که بخش عمده این آیات مربوط به روابط انسانی است. به سادگی می‌توان فهرست آیات مورد استفاده در هر یک از این تألیفات را با فهرست قابل استخراج از مجموعه‌داده ارائه شده، مقایسه و پیشنهاد بررسی آیات مغفول را مطرح نمود. به عنوان نمونه، تألیف ارزشمند مسعودی با عنوان «روابط اجتماعی از نگاه قرآن» ۱۰۹ آیه از قرآن کریم را مورد بررسی و واکاوی قرار داده است. با مراجعه به مجموعه داده ارائه شده در این مقاله و استفاده از گزینش^۱ روی ستون حوزه اجتماعی (جدول ۱)، ۲۰۵۲ از آیات حاوی روابط اجتماعی شناسایی می‌شود. این نتیجه نشانگر آن است که در تألیف فوق‌الذکر همه آیات ناظر به روابط اجتماعی مورد استفاده یا مورد ارجاع قرار نگرفته و یا از بین این آیات با معیاری تنها ۱۰۹ آیه گلچین شده است (مسعودی، ۱۳۹۳، ص. ۲۸-۳۸)؛ شاید در صورت دسترسی مؤلف محترم این کتاب به مجموعه‌داده روابط دوسویه انسانی در قرآن، پژوهش جامع‌تری ارائه می‌شد.

روش‌شناسی پژوهش

در این پژوهش آیات قرآن با روش توصیفی-تحلیلی مطالعه شده و آیات هدف به صورت زیر انتخاب و بازنمایی شده است:

ابتدا آیات قرآن از ابتدای مصحف تا انتها، یک به یک مورد بررسی محتوایی قرار گرفته و در صورت وجود ابهام به تفسیر المیزان و چند ترجمه معاصر قرآن مراجعه شده است و آیاتی که در آن حداقل از یک رابطه دوسویه انسانی یاد شده است، به همراه آدرس آیه، وارد یک ستون از جدول اکسل می‌شود. سپس ویژگی‌های اساسی این آیات به ترتیب در ستون‌های بعدی درج شده است: طرف اول رابطه، طرف دوم رابطه، نوع رابطه، توصیه (ها) در این رابطه، وجود مؤلفه اعتقادی در رابطه و همچنین مؤلفه‌های اجتماعی، خانوادگی، اقتصادی، سیاسی و علمی.

روش انجام گام‌های اصلی به شرح زیر است:

۱. استخراج تمامی آیات حاوی روابط دوسویه انسانی:

بدین صورت که از ابتدای سوره حمد تا انتهای سوره ناس با بهره‌مندی از ترجمه‌هایی با روش‌های متفاوت، مانند ترجمه لغوی و شرح واژگان بهرام پور و ترجمه معنایی و محتوایی الهی قمشه‌ای و همچنین در صورت وجود ابهام با مراجعه به تفسیر المیزان، تمامی آیات حاوی اشاره به روابط دوسویه انسانی استخراج و در قالب جداولی در فایل اکسل جای‌گذاری شده است.

۲. ثبت طرفین رابطه:

ذکر طرف اول رابطه یعنی کسی که آغازگر گفتگو یا هر نوع تعامل بوده و سپس ذکر طرف دوم رابطه یعنی کسی که مورد خطاب طرف اول است، خواه واکنشی نشان داده یا خیر. لازم به ذکر است که هر ردیف برای یک آیه حاوی رابطه انسانی در نظر گرفته شد. با توجه به این که در برخی از آیات بیش از یک رابطه وجود داشت، زیر ردیف در همان ردیف ایجاد شد.

۳. تعیین نوع رابطه:

چگونگی رابطه دوسویه انسانی با پایبندی به معانی ظاهری به معنی خوانش متن و عدم تحلیل و توسعه معنا، بیان شده و عمدتاً از معنای تحت‌اللفظی موجود در آیات استفاده شده است. با توجه به این که در برخی از آیات رابطه حاوی چند نوع کنش بوده است، لذا برای کنش‌های متعدد روابط حداکثر سه ستون برای تبیین نوع رابطه در نظر گرفته شده است. برای کاستن از تعدد و تنوع در لفظ، ادبیات نگارش نوع روابط در حد امکان به شکل مصدری بیان شده است.

۴. استنباط توصیه (ها) از آیات:

بایدها و نبایدهای قابل استنباط از آیات درباره رابطه مورد نظر، در ستونی مجزا جهت بهره‌مندی در پژوهش‌های آتی جای‌گذاری شد.

۵. تعیین حوزه رابطه:

به منظور ایجاد امکان تحلیل آماری محتوای روابط انسانی، تمام رابطه‌های استخراج شده، بر اساس موضوع تعامل، به شش حوزه پرکاربرد در قرآن تقسیم و برچسب زده شد.

در ادامه نمونه‌هایی از آیاتی که در حوزه‌های مختلف شناسایی شده، سپس طرفین، نوع و حوزه رابطه آن

بر اساس تفاسیر مذکور مشخص شده ذکر می‌شود.

حوزه اعتقادی: نوع رابطه در آیات مورد نظر، بحث و گفتگو یا دعوتی در ارتباط با مسائل دینی و اعتقادی

بین دو یا چند انسان صورت پذیرفته است مانند لعنت شدن کافران معاند و لجوج (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱،

ص. ۳۹۰) توسط مردم (بقره، ۱۶۱). در این آیه رابطه لعنت نمودن است، طرف اول رابطه، مردم و طرف دوم

رابطه کافران معاند هستند. از آنجا که این افراد به علت پافشاری بر کفر (مکارم، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۵۴) شایسته چنین برخوردی شده‌اند، این رابطه اعتقادی شمرده می‌شود.

حوزه اجتماعی: نوع رابطه در این آیات بر اساس تمامی مرادوات اجتماعی است (مانند: بقره، ۱۴۶). این آیه درباره گروهی از اهل کتاب است که پیامبر اسلام را می‌شناسند، آن طور که بچه‌های خود را می‌شناسند، به خاطر این که همه ویژگی‌های آن جناب را در کتب خود دیده‌اند؛ ولی با این حال عالمأ و عامدأ معلومات خود را کتمان می‌کنند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۳۲۷). رابطه در این آیه همان کتمان نمودن حقیقت است؛ طرف اول گروهی از اهل کتاب هستند و طرف دوم رابطه، مردم هستند. بنابراین، این رابطه به یکی از وظایف اجتماعی اشاره نموده که کتمان نکردن حقیقت برای سایر مردمان است که از آن بی‌خبرند.

حوزه خانوادگی: نوع رابطه در این آیات حول محور مسائل و روابط خانوادگی اعم از والدین، همسران و فرزندان است (مانند: بقره، ۲۳۴). این آیه مدت عدّه زنانی را مشخص می‌کند که همسرانشان وفات یافته‌اند. بنابراین طرف اول زن و طرف دوم شوهر وفات یافته و رابطه نگه داشتن عده است و به طور روشن یک رابطه خانوادگی است؛ زیرا یکی از مسائل و مشکلات اساسی زنان ازدواج بعد از مرگ شوهر است، از آنجا که ازدواج فوری زن با همسر دیگر بعد از مرگ شوهر با محبت و دوستی و حفظ احترام شوهر سابق و تعیین به خالی بودن رحم از نطفه همسر پیشین سازگار نیست و به علاوه موجب جریحه‌دار ساختن عواطف بستگان متوفی است، آیه فوق ازدواج مجدد زنان را مشروط به عده نگه داشتن به مدت چهار ماه و ده روز ذکر کرده است. رعایت حریم زندگانی زناشویی حتی بعد از مرگ با همسر موضوعی است فطری و لذا همیشه در قبائل مختلف آداب و رسوم گوناگونی برای این منظور بوده است گر چه گاهی در این رسوم آن چنان افراط می‌کردند (مکارم، ۱۳۷۱، ج. ۲، ص. ۱۹۳)

حوزه اقتصادی: نوع رابطه در آیات مورد نظر تعاملات مالی و تجاری است (مانند: بقره، ۱۸۸). این آیه درباره عدم حیف و میل اموال سخن می‌گوید و به یک اصل کلی و مهم اسلامی اشاره می‌کند که در تمام مسائل اقتصادی حاکم است و می‌شود تمام ابواب فقه اسلامی را در بخش اقتصاد، زیر پوشش آن قرار داد (مکارم، ۱۳۷۱، ج. ۲، ص. ۵).

حوزه سیاسی: نوع رابطه در این آیات تعاملات و مرادوات با ادیان دیگر و یا قبائل مختلف است (مانند: بقره، ۱۹۰). قرآن دستور مقاتله و مبارزه با کسانی که شمشیر به روی مسلمانان می‌کشند صادر کرده و به آنان اجازه داده است که برای خاموش ساختن دشمنان دست به اسلحه ببرند و به تعبیر دیگر دوران صبر و شکیبایی مسلمانان تمام شده بود و به قدر کافی قوت و قدرت پیدا کرده بودند که با شجاعت و صراحت، از خود و حقوق خویش دفاع کنند (مکارم، ۱۳۷۱، ج. ۲، ص. ۱۸)؛ سپس توصیه به رعایت عدالت، حتی در

میدان جنگ و در برابر دشمنان کرده و می‌فرماید: از حد تجاوز نکنید (مکارم، ۱۳۷۱، ج. ۲، ص. ۱۹)؛ بنابراین، رابطه جنگیدن با دشمن متجاوز ضمن توصیه به رعایت حق و عدم تجاوز از آن است. طرف اول رابطه مسلمانان مورد ظلم و طرف دوم دشمنان متجاوزند. مسئله دفاع از کیان اسلام ذیل مسائل سیاسی محسوب شده است و مخاطب اصلی آیه حاکمان هستند.

علمی: نوع رابطه افراد در این آیات بر محور علم و دانش است (مانند: بقره، ۱۱۱) که تبعیت از عقاید خرافی بدون اتکا بر برهان منطقی را مذمت می‌کند. قرآن در این آیه اشاره به یکی دیگر از ادعاهای پوچ و نابه‌جای گروهی از یهودیان و مسیحیان کرده: «آن‌ها گفتند: هیچکس جز یهود و نصاری داخل بهشت نخواهد شد» در پاسخ ابتدا می‌فرماید: «این تنها آرزویی است که دارند» و هرگز به این آرزو نخواهند رسید؛ بعد روی سخن را به پیامبر (ص) کرده و می‌گوید: «به آن‌ها بگو هر ادعایی، دلیلی می‌خواهد چنانچه در این ادعا صادق هستید دلیل خود را بیاورید» (مکارم، ۱۳۷۱، ج. ۱، ص. ۴۰۳). رابطه دوسویه انسانی در این آیه، گفتگوی پیامبر با گروهی از یهودیان و مسیحیان است و نوع رابطه دعوت به استدلال است؛ بنابراین، آیه در حوزه روابط علمی محسوب می‌شود.

یافته‌های پژوهش

مهم‌ترین دستاورد این پژوهش، تنظیم مجموعه‌داده‌ای جامع از تمامی روابط دوسویه انسانی است. این مجموعه‌داده حاوی ۲۲۹۵ آیه از کل آیات قرآن کریم به عنوان واحدهای اصلی است. برای هر واحد حداقل یک نوع رابطه ثبت شده است. برای هر رابطه طرفین رابطه، نوع رابطه، توصیه (ها)، حوزه رابطه: اعتقادی، اجتماعی، خانوادگی، اقتصادی، سیاسی و علمی تعیین شد. در نهایت ۳۵۸۶ رابطه، تعداد ۴۴۱۳ حوزه رابطه به وجود آمده است. تعداد کل روابط انسانی قرآن در حوزه اعتقادی ۱۵۷۹، در حوزه اجتماعی ۲۰۵۲، در حوزه خانوادگی ۲۸۷، در حوزه اقتصادی ۱۹۶، در حوزه سیاسی ۱۸۴ و در حوزه علمی ۱۱۵ مورد است.^۱ در جدول ۱ برشی از «مجموعه‌داده دوسویه انسانی در قرآن» نمایش داده شده است.

۱. <https://quran.sbu.ac.ir/پیکره-ها-و-مجموعه-داده-ها/>

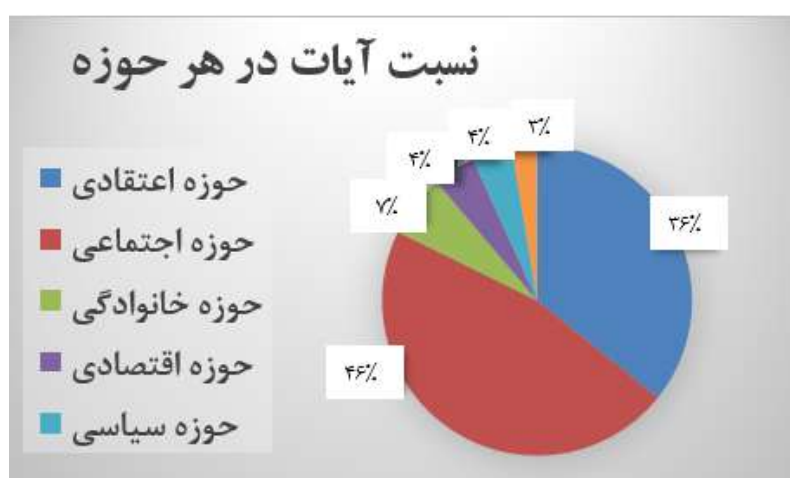
جدول ۱. تصویر برش‌هایی از مجموعه‌داده روابط دوسویه انسانی در قرآن

شماره آیه	آیه	حرف اول	حرف دوم	نوع رابطه	نوع رابطه	نوع رابطه	برداشتها و توضیحات	حوزه انسانی	حوزه اقتصادی	حوزه سیاسی	حوزه علمی
۱۰۱	وكان الذين آتوا العطاء يتعلمون وكان الله عزير لمن آمن وتعلم ما تعلموا ولا يتعلموا إلا بما علموا من (۸۰)	عالمان	قوم	پادشاهی بهتر پادشاهان الله برای عمل صالح و تعلیمی با سر	نوع رابطه	برداشتها و توضیحات	توسیع از حضرت بر مال دنیا و عدم قیاس با پادشاهان امروزی	۱	۱	۱	۱
۱۰۲	والمؤمن الذين اتوا بكاتبه بالمال والانس بطولهم وكان الله يسطر الفرق بين بشاء من عباده وتعلم لولا ان من الله علينا لغلبنا بما وبقائه لا يطلع الظالمين (۸۱)	قوم احسرت خودنگاران	قوم	انسان به اراده الله هر گسروش و تنگی روزی	نوع رابطه	انسان به اراده الله هر گسروش و تنگی روزی	توسیع از حضرت بر مال دنیا و عدم قیاس با پادشاهان امروزی	۱	۱	۱	۱
۱۰۳	ان الذي فرض عليك القرآن لرادك الى مذهبك فقل اني من جملة المسلمين ومن هو في حلال حين (۸۲)	بشمار مردم	مردم	اطلاع از علم و گمراهی خلق	نوع رابطه	اطلاع از علم و گمراهی خلق	توسیع از حضرت بر مال دنیا و عدم قیاس با پادشاهان امروزی	۱	۱	۱	۱
۱۰۴	وما كنت تعلم ان يلقى اليك الكتاب الا رخصة من ربك فقل تاتون ظهيرا للظالمين (۸۳)	بشمار کفران	کفران	عدم پشتیبانی	نوع رابطه	عدم پشتیبانی	توسیع از حضرت بر مال دنیا و عدم قیاس با پادشاهان امروزی	۱	۱	۱	۱
۱۰۵	وكان يشكك من آيات الله بعد ما قرأه اليك فاتع الى ربك وكان يفتون من الظالمين (۸۴)	بشمار کفران	کفران	مشاهده از رفتار و دستکاری از آيات الله	نوع رابطه	مشاهده از رفتار و دستکاری از آيات الله	توسیع از حضرت بر مال دنیا و عدم قیاس با پادشاهان امروزی	۱	۱	۱	۱
۱۰۶	يا ترى اقم الصلاة وامن بالمعروف وانه من المنكر واسير على ما امرتك ان ذلك من مزم القوم (۱۷)	انسان	فرزند	دعوت به برپایی نماز و امر به انگی و باز دانش از منکر	نوع رابطه	دعوت به برپایی نماز و امر به انگی و باز دانش از منکر	توسیع از حضرت بر مال دنیا و عدم قیاس با پادشاهان امروزی	۱	۱	۱	۱
۱۰۷	وكان يصغر خدك للناس وكن لمن في الارض حرا ان الله لا يحب كل متكبر فظوم (۱۸)	انسان	فرزند	سخن روگریزی از مردم با تنگرو	نوع رابطه	سخن روگریزی از مردم با تنگرو	توسیع از حضرت بر مال دنیا و عدم قیاس با پادشاهان امروزی	۱	۱	۱	۱
۱۰۸	والله في شريك واللعن من سواك ان اكثر الاموات سنة العسير (۱۹)	انسان	فرزند	توسیع به انتخاب روزی در رفتار	نوع رابطه	توسیع به انتخاب روزی در رفتار	توسیع از حضرت بر مال دنیا و عدم قیاس با پادشاهان امروزی	۱	۱	۱	۱
۱۰۹	وكان قبل لوم اليبوس ما قرأ الله فلما بن شيع ما وضعت عليه آيات اولو كان المشركان يدعونه الى عذاب العسير (۲۱)	مشركان	بشمار	اسرار بر مردم پادشاه	نوع رابطه	اسرار بر مردم پادشاه	توسیع از حضرت بر مال دنیا و عدم قیاس با پادشاهان امروزی	۱	۱	۱	۱
۱۱۰	ومن كفر فلا يحزنك كلمة (ينا مرجعهم فتسلم بما جعلنا ان الله تعالى بذات العسر (۲۲)	بشمار کفران	کفران	عدم حزن و آلودگی کفر آن	نوع رابطه	عدم حزن و آلودگی کفر آن	توسیع از حضرت بر مال دنیا و عدم قیاس با پادشاهان امروزی	۱	۱	۱	۱
۱۱۱	وكن سائلهم عن خلق السموات والارض ليقولن الله قل العبث لله بل انترحمه لا يعلمون (۲۳)	بشمار مردم	مردم	توسیع به عدم مشاوره الهی	نوع رابطه	توسیع به عدم مشاوره الهی	توسیع از حضرت بر مال دنیا و عدم قیاس با پادشاهان امروزی	۱	۱	۱	۱
۱۱۲	انه من سليمان وانه بسم الله الرحمن الرحيم (۳۰) قل تلقوا على واليوس سليمان (۳۱)	ملکه سبا	سران قوم	اطلاع از فرستاده نسخه (اسمان) و همان اسم (الله)	نوع رابطه	اطلاع از محتوای نسخه (اسمان) و همان اسم (الله)	توسیع از حضرت بر مال دنیا و عدم قیاس با پادشاهان امروزی	۱	۱	۱	۱
۱۱۳	فالت يا ايها العاقبوس هي امري ما كنت فاقعة امر حتى تشيدين (۳۲)	ملکه سبا	سران قوم	درخواست رای و نظر عدم تصمیم گیری	نوع رابطه	توسیع مشورت توسیع مشورت	توسیع از حضرت بر مال دنیا و عدم قیاس با پادشاهان امروزی	۱	۱	۱	۱
۱۱۴	فلما نحن اولو قوم اولو باس شديد والامر اليك فانظري نما تاثرين (۳۳)	سران قوم	ملکه سبا	اطلاع قدرت و قدرت جنگ آری	نوع رابطه	اطلاع قدرت و قدرت جنگ آری	توسیع از حضرت بر مال دنیا و عدم قیاس با پادشاهان امروزی	۱	۱	۱	۱
۱۱۵	فالت ان الملوك اذا دخلوا قرية افسدوها وجعلوا اعزبا اعينها ائمة وكنانك يعلمون (۳۴)	ملکه سبا	سران قوم	دین عدم مخالفت با جنگ انسانی فساد و فساد	نوع رابطه	دین عدم مخالفت با جنگ انسانی فساد و فساد	توسیع از حضرت بر مال دنیا و عدم قیاس با پادشاهان امروزی	۱	۱	۱	۱
۱۱۶	والى فرسلة انهم يهدون فانظروا به ترجع المرسلون (۳۵)	ملکه سبا	سران قوم	پیشنهاد ارسال هدیه و فرستادن بازخورد	نوع رابطه	پیشنهاد ارسال هدیه و فرستادن بازخورد	توسیع از حضرت بر مال دنیا و عدم قیاس با پادشاهان امروزی	۱	۱	۱	۱

یافته دیگر تعیین حوزه‌های محتوایی قرآن از منظرهای گوناگون است که یکی از مهم‌ترین نیازهای پژوهشی قرآن‌پژوهان را برآورده می‌کند. مجموعه داده پیش‌رو امکان تحلیل محتوای قرآن از منظر روابط انسانی را فراهم نموده است. برای نمونه می‌توان آمار کل انواع روابط انسانی و سهم هر یک در کل روابط ذکر شده در قرآن را از آن استخراج نمود. تعداد کل رابطه‌ها در هر حوزه حاصل جمع تعداد برجسب‌های هر حوزه است، تعداد رابطه‌ها در حوزه‌های اعتقادی، ۱۵۷۹؛ اجتماعی، ۲۰۵۲؛ خانوادگی، ۲۸۷؛ اقتصادی، ۱۹۶؛ سیاسی، ۱۸۴ و علمی، ۱۱۵ و مجموع همه روابط، ۴۴۱۳ است (جدول ۲). سهم هر حوزه نسبت به کل به صورت نمودار ۱ نمایش داده شده است.

جدول ۲. نسبت آیات حاوی رابطه انسانی در موضوعات مختلف

علمی	سیاسی	اقتصادی	خانوادگی	اجتماعی	اعتقادی	
۱۱۵	۱۸۴	۱۹۶	۲۸۷	۲۰۵۲	۱۵۷۹	مجموع آیات در هر حوزه
۴۴۱۳	۴۴۱۳	۴۴۱۳	۴۴۱۳	۴۴۱۳	۴۴۱۳	جمع کل

نمودار ۱. نسبت آیات حاوی رابطه انسانی در موضوعات مختلف

بحث

در این بخش به تحلیل یافته‌های پژوهش پرداخته و چند نمونه از کاربردهای آن در پژوهش‌های قرآنی معرفی می‌شود.

تنوع روابط انسانی در قرآن

جدول ۳ نمونه‌ای است از طرفین روابط انسانی با در نظر گرفتن اشتراک در موضوع روابط که به صورت

دسته‌بندی کلی نمایش داده شده است. این جدول نمایانگر تنوع طرف‌های رابطه در مجموعه داده قرآنی است که پیشنهاد می‌شود در یک «پژوهش میان‌رشته‌ای علوم اجتماعی و قرآن»، نظریه جامعیت قرآن از نگاه برون دینی بر اساس تنوع روابط آزموده شود. به عنوان نمونه‌ای از تنوع روابط می‌توان موارد زیر را از جدول ۳ به دست آورد:

رهبران دینی و مردم، والد و فرزند، همسران، خواهر و برادر، دو دوست غیرهمفکر، خریدار و فروشنده، وصیت‌کننده و وارثان، دو همسایه، دو همسفر، آموزگار و آموزنده، طرفین قرارداد، حاکم و مردم، قرض دهنده و قرض گیرنده، اهل ایمان و بی‌دینان، اهل دو دین متفاوت، میانجی و طرفین دعوای خانوادگی، زنان و مردان در جامعه، ثروتمند و فقیر، رئیس و مرئوس، دو ملت هم‌کیش و غیرهم‌کیش، و موارد فراوان دیگر که از این مجموعه داده قابل استخراج است.

جدول ۳. طرفین روابط انسانی

طرف اول رابطه	طرف دوم رابطه
پیامبر، اولیاء امر، پیامبران اولعزم، پیامبران پیشین (ابراهیم، نوح، موسی، عیسی، سلیمان، ادريس، اسماعیل، یسع، ذوالکفل، شعيب، صالح، موسی و خضر، داوود، لوط، صالح، یوسف و ...)	اقوام و قبائل و امت‌های پیشین (قوم ابراهیم، قوم نوح، قوم موسی، ثمود، هود، مدین و ...)
اقوام و قبائل و امت‌های پیشین (قوم ابراهیم، قوم نوح، ثمود، مدین، قوم موسی، هود و ...)	پیامبر، اولیاء امر، پیامبران اولعزم، پیامبران پیشین (ابراهیم، نوح، موسی، عیسی، سلیمان، ادريس، اسماعیل، یسع، ذوالکفل، شعيب، صالح، موسی و خضر، داوود، لوط، صالح، یوسف و ...)
کافران، مشرکان، منافقان، منکران، معاندان، مفسدان، ستمکاران، طاغوت، دشمنان قرآن، کافران پیکارجو	پیامبر، مؤمنان، نمازگزاران، پرهیزکاران، امرکنندگان به عدالت، جهادگران
پیامبر و مؤمنان	منافقان و کافران، اهل کتاب (یهود و نصاری)، کافران، مؤمنان، علما و دانشمندان
اهل کتاب (یهود و نصاری، کافران)	پیامبر و مردم
پیامبر، مؤمنان با بصیرت، مؤمنان اهل علم، امرکنندگان به معروف، نهی‌کنندگان از منکر، جهادگران	کافران، مشرکان، منافقان، منکران، ظالمان، ستمکاران، مستکبران، غیرهم‌کیشان، معاندان، مفسدان، کافران پیکارجو
پیامبر و مردم (با ایمان، برپاکنندگان نماز، انصار، مهاجرین)	مردم (بی‌ایمان، مدعیان ایمان، منافق شایعه‌پراکن، حسود، مسرف، وسوسه‌گر)
مؤمنان، هم‌کیشان، توانگران	خویشاوندان، یتیمان، مسکین، درراه مانده، فقرا، اسیر، مهاجرین، بردگان
مردم (بدون ایمان، مردم، منافق، هوسران، گمراهان، باطل‌گرایان، بدکاران)	پیامبر و مردم
مردم (نادان، بدون بصیرت)، مرفهان	پیشینیان، آباء و نیاکان
مردم (نادان، بدون بصیرت)	مؤمنان، دگر اندیشان

طرف اول رابطه	طرف دوم رابطه
پیامبر و مؤمنان	مردم (از ادیان دیگر، غیر هم‌کیشان، احزاب (نیروه‌های فکری)، گروهی از ظالمان، فرقه‌های دینی، گروهی از یهود)
احزاب فکری، گروهی از منافقان، گروهی از اعراب، اعراب بادیه‌نشین، گروهی از یهود، فرقه‌های دینی	پیامبر و مردم (از ادیان دیگر، غیر هم‌کیشان، احزاب (نیروه‌های فکری)، فرقه‌های دینی، گروهی از مردم، گروهی از یهود، دوستان)
خرمندان (اهل علم)، ربانیون (فقها و دانشمندان)، عالمان اهل کتاب	پیامبران الهی
پیشوایان گمراه، پیشوایان متکبر، کاهنان	پیروان گمراه، پیروان ادیان مختلف
مؤمنان، پیروان	پیامبر، پیشوایان الهی
اهل اعراف، اهل بهشت، اهل دوزخ	اهل دوزخ، اهل بهشت
حاکمان و فرمانروایان پیشین (فرعون، نمرود و ...)	مردم
ثروتمند مغرور، گردنکشان، قدرتمندان، مرده دلان، بیمار دلان، فرومایگان	فقیر نابینا، افراد ناتوان، زنده دلان، بیماران، فقرا، در راه ماندگان
رباخواران، کم‌فروشان	مردم
همسران پیامبر، دختران شعیب، حضرت مریم، مادر موسی، خواهر موسی، زنان مصر، خانواده فرعون، همسر نوح و لوط	اهالی دیار، اهل مدینه، اهل مکه، قبیله قریش، مردم مصر و ...
والدین	فرزندان
فرزندان	والدین
همسر	همسر
اعضای خانواده (والدین، والدین با ایمان، والدین مشرک، پدر، مادر، فرزندان، برادر، خواهر، محارم، همسر، زن و مرد، فرزندان، خویشاوندان)	اعضای خانواده (فرزندان، برادر، خواهر، محارم، همسر، زن و مرد، خانواده، فرزند پسر، فرزند دختر، فرزند ناتوان، زن پدر، همسر فرزند خوانده، ارحام و ...)
محتضر، متوفی، وصیت‌شونده، شاهد (هم‌کیش و غیر هم‌کیش)	فرزند (وارث)، بستگان (وارثان)
مردان (مؤمن، بیمار دل)	زنان (مؤمنه، مهاجر، بی سرپرست، دوره جاهلیت، مؤمنه اهل کتاب، کافر، شوهردار، مصر، مجرد و دختران)
مرد و زن (زناکار، مشرک، مؤمن)	مرد و زن (زناکار، مشرک، مؤمن)
اولیاء دم، مجریان قانون	مقتول، مجرمان

سوره‌شناسی (استخراج ویژگی‌های سور قرآن)

یکی از حوزه‌های مطالعاتی قرآن، سوره‌شناسی است که با هدف آشکار نمودن هویت واحد و یکتای هر سوره در میان صد و چهارده سوره قرآن انجام می‌شود (لسانی و مرادی، ۱۳۹۸). مجموعه داده روابط دوسویه انسانی این امکان را فراهم می‌کند که محتوای سوره‌ها به صورت قیاسی و از منظرهای گوناگون بررسی شود. برای

نمونه در جدول ۴ تعداد روابط انسانی در شش حوزه برای هر سوره و نسبت هر یک به کل روابط سوره نمایش داده شده است. در محاسبه درصد روابط در هر سوره، صورت کسر شامل تعداد رابطه با برچسب حوزه‌ای خاص و مخرج کسر حاوی مجموع روابط در حوزه مورد نظر است. به عنوان مثال تعداد روابط خانوادگی در سوره بقره ۳۲ رابطه است و مجموع روابط حوزه خانوادگی در کل آیات حاوی روابط انسانی ۲۸۷ برچسب است که درصد برخورداری سوره بقره از روابط خانوادگی قرآن ۱۱/۱۵ درصد است.

جدول ۴. سهم سوره‌ها از روابط انسانی در کل قرآن

سوره / سهم از حوزه به درصد	سهم سوره از اعتقادی	سهم سوره از اجتماعی	سهم سوره از خانوادگی	سهم سوره از اقتصادی	سهم سوره از سیاسی	سهم سوره از علمی
حمد	۰,۰۸	۰,۰۰	۰,۰۰	۰,۰۰	۰,۰۰	۰,۰۰
بقره	۶,۲۱	۶,۶۳	۱۱,۱۵	۱۵,۸۲	۱۰,۳۳	۵,۲۲
آل عمران	۴,۱۲	۳,۶۱	۲,۷۹	۲,۵۵	۴,۳۵	۵,۲۲
نساء	۲,۰۳	۴,۰۹	۹,۰۶	۱۰,۲۰	۴,۳۵	۰,۰۰
مائده	۲,۳۴	۳,۰۲	۱,۷۴	۲,۰۴	۵,۴۳	۱,۷۴
انعام	۳,۴۸	۲,۷۸	۱,۰۵	۱,۰۲	۰,۰۰	۰,۸۷
اعراف	۴,۰۵	۴,۰۴	۲,۰۹	۲,۰۴	۱,۰۹	۰,۸۷

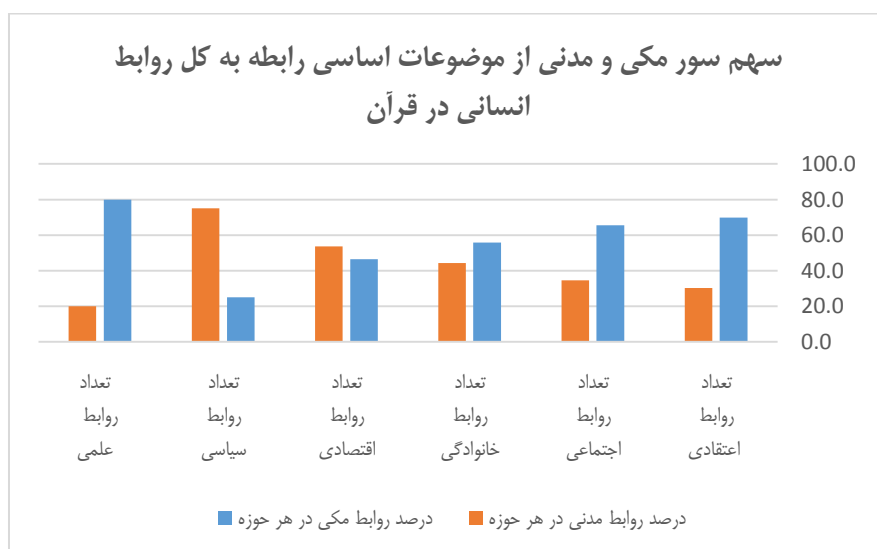
همچنین جدول ۵ برشی از جدول کامل توزیع روابط است که نشان‌دهنده نحوه توزیع روابط حوزه‌های گوناگون در یک سوره است. این داده‌ها نشان می‌دهد که ۷۲ درصد روابط انسانی در سوره حجرات به روابط اجتماعی اختصاص یافته است. بنابراین احتمال آن که محور اساسی این سوره موضوعی اجتماعی باشد، قوت می‌گیرد.

جدول ۵. توزیع روابط حوزه‌ها در سوره

تعداد روابط علمی	تعداد روابط سیاسی	تعداد روابط اقتصادی	تعداد روابط خانوادگی	تعداد روابط اجتماعی	تعداد روابط اعتقادی	اسامی سوره‌های مدنی
۰	۱	۱	۲	۱۴	۵	مجادله
۰	۱	۰	۰	۱۳	۴	حجرات
۰	۱	۰	۶	۲	۲	تحریم
۱	۰	۱	۰	۴	۴	جمعه
۰	۰	۱	۲	۴	۷	تغابن

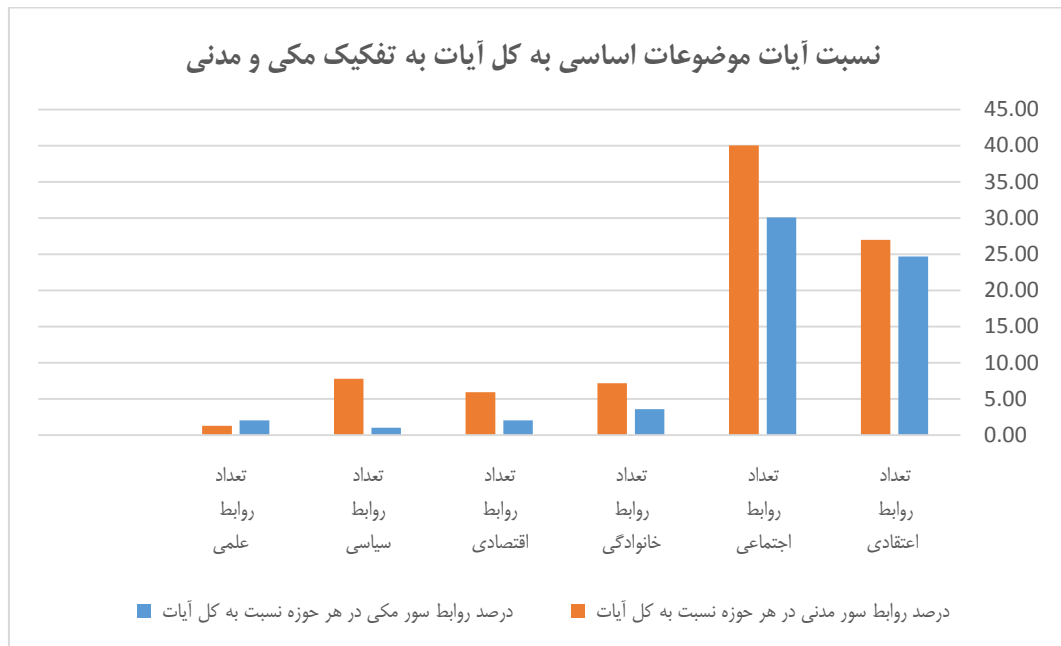
مطالعات تاریخی درباره قرآن

تحقیق درباره اصالت قرآن یکی از زمینه‌های پژوهشی است که با مطالعات تاریخی پیوند داشته و دارای سابقه دیرینه‌ای است. تشخیص مکی یا مدنی بودن سوره‌ها یکی از این موارد است که این مجموعه داده به آن خدمت می‌دهد. به عنوان نمونه، در نمودار ۲ درصد آیات حاوی روابط در هر یک از حوزه‌های اعتقادی، اجتماعی، خانوادگی، اقتصادی، سیاسی و علمی در سور مکی و مدنی نسبت به مجموع آیات حاوی روابط انسانی نشان داده شده است. یعنی این نمودار نشان می‌دهد، هر یک از موضوعات اساسی روابط انسانی (اعتقادی، اجتماعی و ...) چه سهمی از کل روابط قرآن را به تفکیک سور مکی و مدنی داراست. مثلاً سهم روابط اعتقادی به کل روابط انسانی در سور مکی حدود ۷۰ درصد و در سور مدنی حدود ۳۰ درصد و برای روابط سیاسی در سور مکی و مدنی به ترتیب ۲۰ و ۸۰ درصد است.

نمودار ۲. سهم سور مکی و مدنی از موضوعات اصلی در قرآن

حال اگر بخواهیم تصویری از وضعیت روابط انسانی در هر یک از موضوعات اساسی در کل قرآن ارائه بدهیم و نشان دهیم که وضعیت سور مکی و مدنی از لحاظ برخورداری از آیات حاوی هر یک از موضوعات به نسبت کل آیات قرآن چگونه است، لازم است نسبت آیات هر حوزه را به کل آیات به تفکیک مکی و مدنی محاسبه کنیم (نمودار ۳).

نمودار ۳. نسبت آیات موضوعات اساسی به کل آیات به تفکیک مکی و مدنی

نمودار ۳ نشان می‌دهد، روابط اجتماعی و اعتقادی بیشترین سهم را از کل آیات قرآن دارد و این سهم بیشتر در سور مدنی ظهور یافته است.

نمودارهایی مانند نمودار ۲ و ۳ به شناخت ویژگی‌های سور مکی و مدنی کمک می‌کند. خصوصیات شایع سور مکی و مدنی در کتاب‌هایی با عنوان «تاریخ قرآن» بر اساس مقیاس‌ها و ضوابطی از علماء و دانشمندان جهت بازیابی سور مکی از سور مدنی ذکر شده است. بدین مضمون که خصوصیات سور مکی عبارتند از: دعوت به مبانی و اصول بنیادی همچون ایمان به خداوند تعالی و معاد و همچنین طرح تصاویری از بهشت و دوزخ (اعتقادی)، مجادله با مشرکین و مغلوب ساختن آرمان‌های آنان (علمی) و دعوت به اخلاق‌مداری و تمسک به اخلاق نیکو و پایداری در آن (اجتماعی).

خصوصیات سور مدنی نیز عبارتند از: تشریح احکام، حدود و قوانین مدنی، طرح فرائض و حقوق افراد که به شکل مفصل‌تری در آن مشهود است (اجتماعی، خانوادگی، اقتصادی) و همچنین در سور مدنی فرمان جهاد و احکام (سیاسی) ذکر شده است (حجتی، ۱۳۸۹، ص. ۷۹). در نمودار ۲ و قیاس ستون‌های حوزه اعتقادی، سیاسی و علمی نتایجی است که اظهارات شهودی و کلی محققان را تأیید می‌کند؛ زیرا روابط اعتقادی در سور مکی فزونی یافته و روابط سیاسی و اقتصادی در سور مدنی. البته نقدهایی به این تحلیل‌ها درباره تفاوت سور مکی و مدنی موجود است (معرفت، ۱۳۸۵، ص. ۶۴) که می‌توان آن فرضیات جدید را با اطلاعات این مجموعه‌داده آزمود.

مطالعات تطبیقی قرآن و حقوق بشر

بر اساس ستون توصیه‌های قرآن در رابطه‌ها پژوهشی تطبیقی انجام و در اولین همایش بین‌المللی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن به صورت سخنرانی ارائه شد (روحانی و عزیزی، ۱۴۰۰). در این پژوهش توصیه‌های حاوی نکات حقوقی استخراج و با اعلامیه حقوق بشر تطبیق داده شد. از تطبیق موارد استخراج شده از قرآن کریم در حوزه‌های مختلف با ۳۰ ماده و ۲۰ زیر ماده موجود در اعلامیه جهانی حقوق بشر آنچه حاصل شد این است که نسبت اصول مستخرج از قرآن و مفاد ذکر شده در اعلامیه، نسبت عموم و خصوص مطلق است. تعدادی از موارد ذکر شده در بیانیه از قرآن قابل استنباط است. همچنین در طرح الهی موارد متعددی از روابط فردی و اجتماعی مورد توجه قرار گرفته که در اعلامیه جهانی حقوق بشر منظور نشده است. از جمله، می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

عدم موروثی بودن و عدم تأثیر نژاد و نسب در امر پیشوایی و رهبری مردم.

نادیده‌انگاری اخلاق که از موارد ضروری رشد و بالندگی شخصیت افراد است، که این مهم در سایه توجه به فطرت انسانی در نیاز به معنی و معنویت محقق می‌گردد.

مترادف انگاشتن مفهوم تساوی و تشابه؛ تساوی به معنای تشابه نیست و صرف ایجاد تساوی نمی‌توان مدعی برقراری عدالت شد. تساوی در شأنیت انسانی است نه لزوماً تشابه در وظیفه. بدین معنی که در قرآن حق و تکلیف هر فرد برابر با توانمندی، استحقاق و استعداد هر فرد قرار داده شده است که در این شرایط می‌توان مدعی رعایت عدالت شد.

استقبال از پیشنهاد صلح که به نظر می‌رسد از ملزومات ایجاد امنیت فرد و اجتماع است.

وفای به عهد و عدم نقض پیمان یعنی حفظ و محترم شمردن معاهدات فردی، اجتماعی و بین‌المللی که از مبانی ایجاد صلح و امنیت است.

مسئولیت هدایتگری صاحبان علم و نحوه کسب تعلیم و تعلم؛ دریافت آموزش و پرورش در جهت رشد همه جانبه شخصیت، نیازمند مسئولیت‌پذیری و هدایتگری صاحبان علم است.

به نظر می‌رسد برای دستیابی به صلح جهانی، قوانین وضع شده در اعلامیه جهانی حقوق بشر، شایسته

بازنگری بر اساس آموزه‌های قرآن است.

نتیجه‌گیری

مهم‌ترین دست‌آورد این پژوهش، تنظیم مجموعه‌داده‌ای جامع از تمامی روابط دوسویه انسانی است. این مجموعه‌داده حاوی ۲۲۹۵ آیه از کل آیات قرآن کریم به عنوان واحدهای اصلی است. برای هر واحد حداقل

یک نوع رابطه ثبت شده است. برای هر رابطه طرفین رابطه، نوع رابطه، توصیه (ها)، حوزه رابطه: اعتقادی، اجتماعی، خانوادگی، اقتصادی، سیاسی و علمی تعیین شد. در نهایت ۳۵۸۶ رابطه، تعداد ۴۴۱۳ حوزه رابطه به وجود آمده است. تعداد کل روابط انسانی قرآن در حوزه اعتقادی، ۱۵۷۹؛ در حوزه اجتماعی، ۲۰۵۲؛ در حوزه خانوادگی، ۲۸۷؛ در حوزه اقتصادی، ۱۹۶؛ در حوزه سیاسی، ۱۸۴ و در حوزه علمی، ۱۱۵ مورد است. در نتیجه بیش از یک سوم آیات قرآن از روابط دوسویه انسانی سخن گفته و این روابط از تنوع چشمگیری برخوردار است به گونه‌ای که امکان مطالعه میان‌رشته‌ای قرآن و علوم انسانی در همه شاخه‌های اصلی آن فراهم است.

چند نمونه از مزایای پژوهشی این مجموعه‌داده به شرح زیر معرفی شد:

الف - امکان ارزیابی و بازنگری پژوهش‌های قرآنی موجود درباره روابط انسانی از منظرهای گوناگون

ب - کمک به انجام پژوهش در موضوعات زیر:

بررسی جامعیت قرآن در پرداختن به روابط انسانی از منظر علوم اجتماعی

استخراج ویژگی‌های سور قرآن و کمک به پژوهش‌های سوره‌شناسی

تحلیل محتوای قرآن در پژوهش‌های قرآن‌شناسی

برخی پژوهش‌های تاریخی درباره قرآن

مطالعات تطبیقی قرآن و حقوق بشر

پیشنهادها

پژوهش حاضر صرفاً روابط دوسویه انسانی را در قالب مجموعه‌داده در دسترس پژوهشگران مطالعات قرآنی قرار داده است. با توجه به موضوعات فراوان و مهم قرآنی که مطالعه جامع آن هدف پژوهشگران است، پیشنهاد می‌شود مجموعه‌داده‌هایی برای آیات این موضوعات نیز تهیه شود. برای نمونه مجموعه‌داده رابطه انسان و خدا در قرآن، مجموعه‌داده رابطه انسان و طبیعت در قرآن، مجموعه‌داده رابطه انسان با خود در قرآن، مجموعه‌داده اقتصاد در قرآن و موارد فراوان دیگر.

همچنین پیشنهاد می‌شود محققان علوم انسانی قرآنی با استفاده از این مجموعه‌داده تحقیقات جدید و تکمیل‌کننده‌ای را طراحی کنند. برای نمونه هم‌اکنون دو کار پژوهشی درباره گفتمان پیامبران در قرآن با استفاده از مجموعه‌داده «روابط دوسویه انسانی» در حال انجام است: «ارائه مدل گفتگو پیامبران در قرآن بر مبنای نظریه ادب براون و لوینسون، لیچ، لیکاف» (منسوبی و تاج‌آبادی، ۱۴۰۱) و «کشف الگوی گفتگوی پیامبران در قرآن کریم» (آشتیانی و روحانی، ۱۴۰۱). در این دو پژوهش با استفاده از گزینش روی ستون نوع

رابطه و روی ستون‌های طرف اول و دوم رابطه، ردیف‌های مربوط به گفتگوی پیامبران و مردم یعنی در حدود ۲۵۰ مورد گفتگو را استخراج کردند و به این روش داده قرآنی پژوهش آن‌ها به صورت کامل به دست آمد. سپس گفتگوها را بر اساس ویژگی‌های زبان‌شناسی و آداب اجتماعی گفتگو برچسب‌گذاری می‌نمایند. این کار به نوعی در مسیر تکمیل مجموعه‌داده قرآنی روابط انسانی شمرده می‌شود.

سیاسگزاری

از معاونت محترم پژوهشی دانشگاه شهید بهشتی به خاطر حمایت معنوی در اجرای پژوهش حاضر سیاسگزاری می‌شود. نگارندگان بر خود فرض می‌دانند از داوران محترم به خاطر مطالعه متن مقاله حاضر و ارائه نظرهای ارزشمند سیاسگزاری نمایند.

منابع

- امینی، محمد امین (۱۳۹۰). اصل همزیستی مسالمت‌آمیز با غیرمسلمانان در اسلام. نشریه معرفت، ۶، ۱۶۵.
- آشتیانی، فاطمه؛ روحانی‌مشهدی، فرزانه (۱۴۰۱). کشف الگوی گفتگوی پیامبران در قرآن کریم. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- بروجردی علوی، مهدخت؛ اشرفی، عباس؛ رزمیان، راضیه (۱۳۹۳). روابط خانوادگی از منظر تفسیر المیزان. اندیشه علامه طباطبایی (۱)، ۵۱-۷۰.
- بهرام‌پور، ابوالفضل (۱۳۸۷). ترجمه قرآن کریم. تهران: آوای قرآن.
- جلی، سمیه؛ روحانی‌مشهدی، فرزانه (۱۳۹۹). پویایی قرآن در تعامل میان فقه و اخلاق، مطالعه موردی گیاه‌خواری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- حجتی، محمد باقر (۱۳۸۶). پژوهشی در تاریخ قرآن کریم. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- خطیبی کوشکک، محمد (۱۳۸۷). روابط انسان در قرآن. مجله پیام، ۹۳، ۶۵-۷۷.
- دزری، قاسم؛ فرامرز قراملکی، احد؛ پهلوان، منصور (۱۳۹۲). گونه‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای در قرآن کریم. مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۲۰، ۷۳-۱۰۲.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۹۱). قرآن و علوم انسانی. قم: انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۹۶). نظریه ابتناء علوم انسانی بر قرآن، درآمدی بر روش‌شناسی مطالعات قرآن و علوم انسانی. سلسله منشورات کنگره بین‌المللی قرآن و علوم انسانی، ۳۳-۶۶.
- روحانی‌مشهدی، فرزانه؛ عزیزی، زهرا (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی اصول حاکم بر روابط انسانی از دیدگاه قرآن و اعلامیه حقوق بشر. مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم؛ روش‌ها، گونه‌ها و نمونه‌ها، مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و ششمین همایش ملی اعجاز قرآن، ۴۲۵-۴۶۳.

- سجادی، سیدابراهیم (۱۳۸۸). قرآن و بازتاب تربیتی روابط چهارگانه انسان. فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، ۵۹، ۹۰-۱۳۹.
- سجادی، سیدعبدالقیوم (۱۳۸۰). اصول سیاست خارجی در قرآن. علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، ۱۵، ۱۸۳-۱۶۹.
- سقای بی‌ریا، محمد ناصر (۱۳۷۱). مرزها و اصول روابط خانواده در قرآن. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیرالقرآن. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- عبداللهی عابد، صمد؛ قبادی، مهری (۱۳۹۳). راهکارهای قرآن برای رونق اقتصادی. سراج منیر، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۶، ۱۰۹-۱۳۰.
- علوی مهر، حسین، (۱۳۹۶). تأثیر انسان‌شناسی قرآنی بر علوم انسانی. درآمدی بر روش‌شناسی مطالعات قرآن و علوم انسانی، سلسله منشورات کنگره بین‌المللی قرآن و علوم انسانی، ۶۷-۹۴.
- قرآن کریم
- مسعودی، عبدالهادی (۱۳۹۳). روابط اجتماعی از نگاه قرآن. قم: سازمان چاپ و نشر دارالحديث.
- معرفت، محمدهادی (۱۳۸۵). علوم قرآنی. قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید.
- معین، محمد (۱۳۵۱). فرهنگ فارسی معین. تهران: مؤسسه انتشاراتی امیرکبیر
- مکارم، ناصر؛ جمعی از نویسندگان (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- منسوبی، مهدیه (۱۴۰۱). ارائه مدل گفتگو پیامبران در قرآن بر مبنای نظریه ادب براوون و لوینسون، لیچ، لیکاف. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- موحدی ساوجی، محمد حسن (۱۳۹۳). همزیستی مسالمت‌آمیز انسان از دیدگاه قرآن و نظام بین‌المللی حقوق بشر. فصلنامه حقوق بشر، ۹ (۱۷ و ۱۸)، ۱۳۱-۱۵۸.
- الهی قمشه‌ای، مهدی (۱۳۸۰). ترجمه قرآن کریم. قم: فاطمه الزهراء.

References

- Abdullahi Abed, S., & Qobadi, M. (2013). Quran solutions for economic prosperity. *Seraje Monir, Allameh Tabatabai University*, 16, 109-130. (in Persian)
- Alavi Mehr, H. (2016). The influence of Quranic human recognition on human sciences. An introduction to the methodology of Qur'an and human sciences studies, series of manifestos of the *International Congress of Qur'an and Human Sciences*, 67-94. (in Persian)
- Amini, M. A. (2011). Principle of peaceful coexistence with non-Muslims in Islam. *Marafet Journal*, 6, 165. (in Persian)
- Ashtiani, F., & Rohani Mashhadi, F. (2022). *Discovering the conversation pattern of the prophets in the Holy Qur'an*. Master thesis, Tehran: Shahid Beheshti University. (in Persian)
- Bahrampour, A. (2008). *Translation of the Holy Quran*. Tehran: Avay Qur'an. (in Persian)
- Boroujerdi Alavi, M., Ashrafi, A., & Razmian, R. (2013). Family relations from the perspective of Tafsir al-Mizan. *Academic Biannual on Andishe Allameh*, 1, 51-70. (in Persian)
- Darzi, G., Faramarz Qaramelki, A., & Pahlavan, M. (2012). Typology of interdisciplinary studies in the Holy Quran. *Interdisciplinary studies in humanities*, 20, 73-102. (in Persian)

- Elahi Qomshaei, M. (2010). *Translation of the Holy Quran*. Qom: Fatima Al-Zahra. (in Persian)
- Hojjati, M. B. (2007). *Research on the history of the Holy Quran*. Tehran: Nashr Farhang Islami House. (in Persian)
- Jebelli, S., & Rohani Mashhad, F. (2019). *Dynamics of the Quran in the interaction between jurisprudence and ethics, a case study of vegetarianism*. Master thesis, Tehran: Shahid Beheshti University. (in Persian)
- Khatibi Kushkaki, M. (2007). Human relationships in the Qur'an. *Payam Journal*, 93, 65-77. (in Persian)
- Makarem, N., & A group of writers (1992). *Nemouneh interpretation*. Tehran: Darul Kitab al-Islamiya. (in Persian)
- Mansoubi, M. (2022). *Presenting the model of the conversation of the prophets in the Qur'an based on the theory of politeness of Brown and Levinson, Leach, Likaf*. Master thesis, Tehran: Shahid Beheshti University. (in Persian)
- Marefet, M. H. (2015). *Quranic sciences*. Qom: Al-Tamhid Publishing and Cultural Institute. (in Persian)
- Masoudi, A. H. (2014). *Social relations from the perspective of the Qur'an*. Qom: Dar al-Hadith Publishing Organization. (in Persian)
- Moin, Mohammad (1972). *Certain Persian culture*. Tehran: Amir Kabir Publishing House
- Movahhedi Savoji, M. H. (2013). Peaceful human coexistence from the perspective of the Qur'an and the international human rights system. *Human Rights*, 9(17 & 18), 131-158. (in Persian)
- Rezaei Esfahani, M. A. (2011). *Quran and humanities*. Qom: Publications of Tafsir and Sciences of the Qur'an Research. (in Persian)
- Rezaei Esfahani, M. A. (2016). The theory of Quran-based humanities. An introduction to the methodology of Qur'an and humanities, series of manifestos of the *International Congress of Qur'an and Human Sciences*, 66-33. (in Persian)
- Rohani Mashhadi, F., & Azizi, Z. (2021). A comparative study of the principles governing human relations from the perspective of the Qur'an and the Declaration of Human Rights. *Interdisciplinary studies of the Holy Quran; Methods, Types, and Examples, Collection of Papers of the First International Conference on Interdisciplinary Studies of the Qur'an and the Sixth National Conference on Miracles of the Qur'an*, 425-463. (in Persian)
- Saghaye Biriya, M. N. (1992). *Boundaries and principles of family relations in the Qur'an*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (in Persian)
- Sajjadi, S. A. (2001). Principles of foreign policy in the Qur'an. *Political Science, Bagheral Uloom University (AS)*, 15, 169-183. (in Persian)
- Sajjadi, S. E. (2008). The Qur'an and the educational reflection of human four relationships. *Qur'anic Researches*, 59, 90-139. (in Persian)
- Tabatabai, S. M. H. (2018). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Al-Aa'lami Publishing House. (in Persian)
- The Holy Quran